

Esztergom beszélő kövei

Közhelyszámba megy: vilájáró honfitársaink jó része – tájak szépsége, műemlékek varázsa dolgában – jobban ismeri Rómát, vagy Bécsset, Moszkvát, vagy Párizst – újabban akár Madridot –, mint Budapestet. A Pradót az idén is elegánsabb volt látogatni, mint a Szépművészeti Múzeumot. Valószínűleg utasaink ezrei látogatták meg a bécsi Kunsthistorisches Museumot. Ám alig akadt vándor, aki felkereste volna az ócsai freskókat, Zsámbék – francia ihletésben épített – román kori templomának bús romjait. Vannak műkincseink és tájaink, amelyek túl közel vannak hozzánk ahhoz, hogy értékesnek tartsuk őket. Nemcsak hazánkat ismerjük kevésbé, de kevésbé ismerjük magának Budapestnek környékét is.

Fővárosunk környéke minden nemzedéknek újabb és újabb felfedezésére szorul. Nem más ez a „felfedezés”, mint szellemi tulajdonba vétele az anyagilag már birtokba vett országnak.

Ezeréves szomszédunk: Esztergom

Felfedező sétáink során látogassunk el először Esztergomba, Budapest sugárzásának, a Pilis lábának legnyugatibb pontjára. A város tárt karokkal invitál. 1973-ban születésnapját tartotta. Ekkor lett ezeréves.

De invitálja Budapestet úgy is mint rokont. Látogatásunk családi látogatás, mert Esztergomhoz úgy aránylik Budapest, mint anyjához a gyermek. Mielőtt Buda lett volna az ország fővárosa, Esztergom volt – kétszázötven évig – a magyar metropolis.

A mesés Pilis-táj peremén ülő város – akárhonnán közelítéd is – mindenütt történetének gazdag emlékeivel fogad. Ha vonattal érkezel, megálló mozdonyod ott pőfékel, ahol valaha egy román kori templom – esküre emelt ujjként – két tornyát lökte az ég felé. (A régi Kovácsinak, a Szent István-kori magyar pénzverők falujának Kozma-Damján temploma romját az 1890-es években az esztergomi vasútállomás töltésének feldombolásakor találták meg. Altalajában utóbb, 1954/56-ban gazdag Árpád kori sírokat tártunk fel.)

Ha viszont a Duna menti országúton közelítjük e várost, mint messzire előretolt előőrsök fogadnak Dömösnek, Pilismarótnak, Basaharcnak s a festői Búbánatvölgynek beszédes történeti emlékei.

Amikor őszi apadások idején megzátonyosodik a Duna – és Iszter apó vize áttetszővé válik – a szigeteken csodálatos alakú erodált fadarabok, természet alkotta emberszabású szobrok bukkannak elő a kavicsstengerből. Meg őskori elődeinknek agancskapái, cserépedényeik töredékei. De akadnak – sűrű ismétlődésben – vízparti római kori örtonymaradványok is. Ezekből *Marcus Aurelius Antoninusnak*, majd *Valentinianus* császárnak légionistái hajdanidőn a Római Birodalom – örökkévalónak tűnő – határát védték. A Limeszt, a Kínai Nagy Fal nyugati páráját.

Romanizált kelták esztergomi szarkofágón – II. század (*Vöröss Emőke* felvétele)

„Ez a burgus eladó”

Nemrégiben órákon át heverésztem a pilismaróti Dunaparton, Basaharc alatt. (Vajon miféle tragédiák szófoszlányai ezek a helynevek: Basaharc, Búbánatvölgy?). A halk füzek egy római burgusnak – őrtoronynak – falomladékát ölelik körül. A romok közt friss tűzhely nyoma. Íme: a légionisták tornya néhanapján még ma is menedékül szolgál! S amíg e burgus megomlott falcsonkján üldögéltem, utánagondoltam: a Limesznek ezt az

erődsorát *Valentinianus* (364–375) és *Valens* (364–378) társuralkodása alatt építették! Vajon tudták-e azok a mai vadevezősök, akik ezek közt a falak közt gyújtottak tüzet, hogy kadarkájukat e romoknak 1600-adik születésnapjára köszönheték volna! Igen, éppen ezerhatszáz esztendősek ezek a falak!

Aki efféle római burgust akar látni, bőven láthat. Kis híján vehet is. Romjaikat – a Duna partján – Basaharctól fel Esztergomig szinte kilométerenként megtalálja a vándor! Sőt pár éve még az egyik Esztergom-búbánatvölgyi telek közepén egy 10 x 10 méteres alapterületű burgus-rommal – mint a rajta lévő hirdetőtábla közölte – eladó volt. Utóbb a boldog örtorony-tulajdonos cseppnyi hétvégi házikót biggyesztett a szépen gondozott rom mellé. Akkoriban a szívem vérzett, hogy ez az eladó burgus nem bennem lel gazdájára.

A Limesz legmagasabb erődje az esztergomi határban

Esztergom keleti határán a Dunába torkolló Búbánatvölgyet – dél-kelet felől – a cukorsüveg alakú Hidegtelelőskereszt-csúcs zárja. A Duna fölé magasodó szirt nagy vaskelesztje mellett, a bokrok alatt római tegulák, bélyeges tetőcserepek az akkori határőr parancsnoknak, *Frigeridus*nak jó metszésű névbetűivel. Mert a hegycsúcsot nagy kiterjedésű római erődnek, refugiumnak leomlott falai övezik. (Sajnos a javát már elvitték a csúcsot megbontó kőbánya fejtői.) A hazánkon átvonuló Limesz erődrendszerének tán legmagasabban fekvő refugiuma ez a hidegtelelőskereszti rom. Csúcsa – és ez az építés magyarázata – a táj egyik legszebb kilátója. Innen egyszerre tarthatjuk szemmel az Ipolyt a Garamnak torkolatvidékét. A légiók innen várták a barbárok támadását. S ha távolabb tekintünk – a Dömössel átellenes Szent Mihály-hegy felett – tekintetünk szabadon szárnyal a visegrádi Várhegyig, meg a Nagyvillám kilátójáig. Szabadon ívelte át a tájat – ugyanitt – a rómaiak ezerhatszáz év előtti fény- és füstmorzaja is. Füst- és fényjelek oly jó kóddal és olyan gyorsan működtek, hogy 24 óra alatt Britanniától Rómáig tudatták a legégetőbb híreket. Ebbe a világba orront bele egy percre a vándor, ha a Hidegtelelőskeresztnak könnyen közelíthető csúcsáról távcsövével elnéz Visegrád felé.

S hadd kalandozzon el innen egy percre az emlékező gondolat is. Az időszámítás után 180 körül *Marcus Aurelius Antoninus*, a filozófus-császár itt szemben, a Garam partján írta feledhetetlen elmélkedéseit. S ugyanitt vívta győztes csatáit a germán törzsek – kvádok, markománok – ellen. Milyen emlékezetes dolog ez! *Esztergom s a világirodalom eljegyzése!* A bölcselő császár 180 körül elsőként veti pergamenre s elsőként örökíti meg Esztergomnak (Gran) régi nevét: a császár művének egyik szakaszát itt, a *Granua* mellett datálja.

Lassan leballagok a Hidegtelelőskereszt refugiumának romjai között. Parádés szerpentinúton járok: ezt a kőbe vágott utat is több, mint másfél ezer éve építették. S a csodás táj láttán felötlik bennem: milyen pompás dolog is lenne a Hidegtelelőskereszten, a visegrádi Sibrik-dombon, meg a Dömössel átellenes Szent Mihály-hegy barlangjai előtt feltárni, kilátóhellyé építeni ezeket a Duna menti római erődöket. Ilyenekkel – római kori fellegvárakkal – még a Dunakanyar nagy riválisa, a Rajna sem kérkedhetik!

Az esztergomi Várhegyen

S lépünk most öt kilométert – a térben! S öt évszázadot – az időben! Az esztergomi Várhegyen vagyunk. (Hadd mellőzzem most az újkor itteni műemlékeinek, a bazilikának s a csatlakozó egyházi épületeknek leírását. A helyi vezetők úgyszólván elmondják e „kalte

Pracht” művészetének szóvirágos szuperlatívuszait.) Inkább lépünk be az Árpád-kori királyi kastély romjai közé. Itt is elsősorban azokat a X–XI. századi maradványokat keressük, *Géza fejedelem* és *Szent István* körkápornája romjait, amelyeket sokéves kutatással mostanában tárt fel *Nagy Emese*.

A Karoling ízü királyi körkáporna romjai felett *III. Béla király* 1180–1190 táján épített palotamaradványai helyezkednek el.

Afelett *Telegdi Csanád* érseknek XIV. századi, rajta *Bakócz Tamás*nak XV. századvégi építkezései. Valóságos magyar Pompeji ez! Kivált, ha arra gondolunk: Géza palotája alatt római kori erőd maradványai vannak... Bakócz építkezései felett pedig – egészen 1938-ig, a feltárások kezdetéig – 450 év pora nyugodott.

A III. Béla kori királyi kápolna a középkori ország egyik legvirágzóbb korszakát idézi. Az pedig, hogy mindez jószerevel csak térdünkig érő magasságban maradt meg, annak hírmondója, s bizonyossága: viharos századok edzették népünket s zúzták köveinket.

A francia és lombard mesterek keze nyomát őrző királyi vár és várkáporna, meg a mai bazilika helyén állt régi Szent Adalbert bazilika köemlékei azt a középkori, nemzet feletti világot elevenítik meg, amelybe az Árpádok emelték a sztyeppe lovas pásztorainak ivadékeit. A királyi kápolna freskált falairól toszkánai tekintetek néznek a látogatóval farkaszemet. Az esztergomi vár fokán a hajdani Fehértornyon (a későbbi Lipót-bástyán) mostanság az Árpádok piros-fehér csikozatú lobogója leng. A táj és Esztergom városának házai mint kiscsirkék a tyúkanyó szárnya alá húzódnak a vár tövébe.

Ez a látomás, vagy metafora nem tréfa: 1241/42 telén, mikor a tatár feldúlta a vízparti Esztergom városát, a fellegrvár – benne *Simon ispán* maroknyi íjása – ellenállt nekik. A vár alá búvó házak egyikében székel Magyarország legősibb, intézményesen továbbfejlesztett könyvtára, a Bibliothéka. Legrégibb kódexét – *Perugiai Bernát* spalatói érseke, II. Béla fiának nevelőjéé volt – 1190 körül esztergomi kódexfestők készítették. A pompásan miniált kódexek és ősnymtatványok sorából a leveldi karthauziak Corvináján kívül csak a XV. századi könyvfestés remekét, a Filipecz kódexet, meg *II. Ulászló király* csodálatos Graduálejét idézzük fel.

Művelődéstörténetünk kincsháza

Az esztergomi műkincsek megmaradásának csodája lenyűgöző. Budán a királyi könyvtár, a királyi kincstár s a királyi levéltár egyaránt elpusztult. Esztergom érseki könyvtárának, kincstárának, levéltárának jelentős része – mivel jó részét idejekorán elmenekítették a török elől – megmaradt. A bazilika kincstára kilenc évszázada gyűjti az egyházművészet remekait. (Némely darabjait nemcsak a török, de még a Habsburg udvar „érdeklődése” elől is sikerült megmenteni. 1593-ban *II. Mátyás* – még mint kormányzó – Bécsben óhajtotta tanulmányozni s lerajzoltatni a Mátyás-kálváriát. A káptalan csak nagy nehezen nyerte vissza ezt a remekművet.) A kincstár egyik-másik darabja – a bizánci csóktábla (XI. század), a XIII. századi koronázási eskükereszt, *Suki Benedek* csodálatos ötvösmivű kelyhe (1440 körül), *Mátyás király* kálváriája a fémművéségnek világraszóló, egyedülálló remeke. Ugyanezt mondhatjuk a kincstár középkori textilremekeiről is. (Bakócz Tamás miseruháját – például – Pinturicchio kartonjai után hímezték.) Ezeknek a műtárgyaknak világában már nincsenek árak, csak értékek! Mátyás király kálváriáját már a XV. század végén negyvezere aranya taksálták.

A Vármúzeum s a *Balassa Bálint* nevét őrző gyűjtemény tizenegy évezred és tíz magyar évszázad emlékanyagát karolja át. Esztergom kőtárai nagy építőmesterek és építetők arcélét elevenítik meg. A psalteriumok hangjegyzelzései, neumas lapjai mintha csak annak az *Elvinus mester*nek kantilénáit ekhóznák, akit III. Béla király küldött Párizs városába

„ad discendam nelodiam . . .” vagyis a kor akkor új és modern egyházzenejének, a többszólamú muzsikának elsajátítása végett. *Szalkai László* érseknek, a Mohácsnál elesett hajdani sárospataki diáknak kézírásos tankönyve arról tanúskodik: az 1480-as években már Sárospatakon is ismerték azokat a csillagászati tételeket, amelyeket húsz esztendővel korábban a modern naptár reformátora, a nagy Regiomontanus dolgozott ki. És hol dolgozott Regiomontanus? – kérdeznéd. Hát itt, Magyarországon: Budán, Mátyás király udvarában és Esztergomban, *Vitéz János*nak humanista aulájában.

Lenn, a váralján *Balassa Bálint* szobra állja utunkat. A költő itt dalolt utoljára. És itt esett el, 1594 májusában, Esztergom ostromában.

A Keresztény Múzeum képtára – újkori gyűjtések eredményeként – olyan teljességben tárja elénk Magyarországot elpusztult középkori művészetét, hogy szinte feledteti középkori művészetünk megsemmisülését. A középkori itáliai mestereinek alkotásain kívül itt őrzik a gótika két legnagyobb magyarországi mesterének – *Kolozsvári Tamás* (1427) és *M. S. mester* (1507) – táblaképeit.

A várost, gyűjteményeit csodálva, lassan a hegyeknek irányítjuk lépteinket. A költők megénekelte Vaskapuhegy felé menet, az egyik mélyút felett kicsinke háznál tartunk pihenőt. *Babits Mihály*nak előhegyi nyaralója ez. Itt írta nagy látomását, a Jónás könyvét.

A nap lenyugvófélben a Garamtorok felé száll. Arra, ahol 1800 éve Marcus Auréliustól az új humanizmusig, az Elmélkedésektől a Jónás könyvéig mintha hatalmas ív feszülne ki. Mintha csak pillérek lennének az emberi szellemnek ezek a nagy felkiáltójelei . . .

Az emberek története egyetlen nagy himnusz és strófái a századok.

Zolnay László

A tolnai protestáns iskola a XVI. század második felében

Az 1463. és 1518. évi magyar országgyűlések színhelye, Tolna mezőváros, a szultán 1543-as várfoglalásai után hódoltsági területté, ún. hász-várossá változott. A település népessége 1557–1570 között mintegy 24%-kal növekedett, s a családfők száma az 1570-es években 1175–1200-ra tehető, amely 5–6000-es lakosságot feltételez. Adataink vannak arról, hogy 1565-ben a város falain belül kb. 200 házban éltek törökök.¹ A mezőváros lakossága elsősorban bor- és gabonatermeléssel, valamint állattenyésztéssel foglalkozott, s áruikat jómódú kereskedők, tőzsérek értékesítették az országos vásárokon (ún. sokadalmakon). Kialakult tehát egy polgári réteg, amelynek körében az 1540-es évek közepétől gyorsan terjedtek és honosodtak meg a reformáció kálvini irányzatának főbb tételei. (Pl. az ún. olcsó egyház követelése: azaz tiltakozása a bérmlások, beiktatások, feloldozások, házasságok érvénytelenítése, bűnbocsánat stb. jogcímén kivetett különleges adók ellen, a predesztináció és a zsarnokölés elve, a szorgos polgár és a jó mesterember ideálja, demokratikus és republikánus egyházi szervezet stb.)

A XVI. század második felében mintegy 200 iskola működött a korabeli Magyarország területén, négyötödük protestáns volt. Az iskolák vezetője rektor címet viselt, néha scholasticus, scholarcha, ludi magister (iskolamester) néven is emlegetve. Egyenrangú társa szintén rektor címmel volt felruházva, vagy csak „mellérendeltek” conrector, lector, collega címmel (közös elnevezésük, „praeceptor” csak később alakult ki!).

Elemi iskolát a reformáció időszakában általában mindenhol tartottak fenn a protestánsok, ahol gyülekezetük volt, s így igen sok helyen maga a lelkész végezte a tanítói

¹ *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 11–12. old.